

PURITANISMENS RENÄSSANS

EN FRAMTIDSBILD

Av professor ALF NYMAN, Lund

OM FRAMTIDEN givs intet vetande: satsen uttalar en lika retsam som tvärsäker truism.

Mot denna kan ställas ett överord, som alldeles icke blir sannare, därför att det med instämmande anförts av ingen mindre än Herbert Spencer: »Il n'y a que l'inattendu qui arrive» — det är i grunden endast det oväntade, som behagar inträffa! Vad som däremot förlänar påståendet ett skimmer av pikanteri, är att det just återfinnes i en *utvecklings*filosofs mun och hos en tänkare, som i alla dess bärande linjer velat teckna världsförloppet, år-millioner i förskott och på dess väg från nebulosa till nebulosa.

Det riktiga torde här, liksom oftast, ligga någonstädes mitt emellan truismen och överordet. Ty det väntade händer — och det oväntade händer. Framtiden har opartiskt utrymme för båda delarna. Just därför lockar oss detta gäck samma tillkommande med äventyrets makt. Därom vittna ej blott — från äldre tider — orakelpräster, augurer, astrologer och andra övertrons beredviliga tjänare utan också, i trycksvärtans århundraden, de alltjämt lika begärliga framtidsskildringar från teknikens, krigens och de sociala reformernas områden, som senast burit en Jules Vernes' och en H. G. Wells' författarnamn kring världen.

Men där diktaren har lov att ge fantasien lösa tömmar och onäpst kan väva in önskedrömmar i sina fjärrsyner, där är den humanistiske forskaren, historikern och sociologen, på ett helt annat sätt bunden vid ställandet av sina horoskop. I ett klargörande arbete, »La previsionone dei fatti sociali» (Turin 1907), överväger också en italiensk nypositivist, Ludovico Limentari, i vilken omfattning och med vilka förbehåll man törs tala om ett *förutseende* särskilt på samfundsföreteelsernas plan; han är också böjd för att antaga ett sådant, åtminstone för vissa grövre rytmer i skeendena. Demografer, konjunkturforskare och andra samhällsstatistiker roa sig likaledes gärna med att »extrapolera» sina på

iakttagelser och tabeller grundade kurvor, beräkna deras framtida förlopp — allt förutsatt, att inga hämmande eller förryckande omständigheter blanda sig i leken. Det heter ju även, att ett skälvande grässtrå kan röja vindens styrka och riktning; på liknande sätt borde man från vissa s. k. »tendenser» i det närvarande kunna skissera ställningar och förhållanden i det tillkommande. Men i en blink kastar vinden om — och där står man med sitt grässtrå och sina kalkyler!

Den fråga, som av den italienske tänkaren berörts för samhällsvetenskapernas vidkommande, kunde med samma berättigande och liknande risker ställas för de religiösa och moraliska värderingarnas del. Så har även skett. I ett berömt arbete, »L'irreligion de l'avenir», har den franske diktarfilosofen Jean-Marie Guyau sökt att för det religiösa livets del ur premisser i det förflutna och närvarande utdraga slutsatser för det tillkommande. Och i en välskriven volym har dessa sista år en engelsk tänkare, C. E. M. Joad, bestigit trefoten och vedervågat en rad förutsägelser för de *moraliska* värderingarnas område (»The Future of Morals», London 1936).

Företaget kan tyckas dristigt och pretentiöst. Men stämman i boken talar ingalunda med oraklets vanliga anspråksfullt högtidliga och gåtfullt dubbeltidiga vändningar. Tonfallen äro helt stämda efter den intelligentare vardagskonversationens krav. Ibland spela de över i den spefulla malicens röstläge; någon gång hårdna de till en torroligt konstaterande hjärtlöshet. Författaren betecknar sig också själv som en »medelålders rationalist» — och redan där ligger en borgen mot ungdomlig översvinnelighet i framställningen. I själva verket visar det sig oavvänt vara Vettets — kanske mest det m i s s k ä n d a Vettets — intressen, han företräder gentemot samtidens våldsmystik och våldsdyrkan. Hans kulturspådomar avse heller icke århundraden och årtusenden — så som t. ex. Nicolai Berdjaevs eller Oswald Spenglers. Joad nöjer sig med att profetera på kortare sikt och för några årtionden i sänder. I gengäld hinner han bevittna händelsernas faktiska gång. I bokens 2:dra, nu föreliggande upplaga — dess första såg dagen 1924 — kan därför professor Joad personligen nagelfara sina spådomar. Han kan peka på bekräftelserna och beivra misstagen. En siare, som på detta sätt, vid behov, slår sig själv på fingrarna, träffar man icke var dag. Icke minst dessa omständigheter medverka att göra hans framställning bestickande.

När sats skall uttagas för ett språng, bjuder sportsmannased att först rycka några försvarliga steg tillbaka — och professor Joad börjar för sin del i antiken. Språngbrädet finner han i väl-talaren Thrasymachos' beryktade tes i 1:a boken av Platons *Politeia*. Enligt denna tes är all s. k. samhällsmoral och rättvisa allenast uttryck för den »starkares fördel» och sedlighet något för oss mänskliga varelser onaturligt, stick i stäv med våra instinkter påtrugat oss av »lagen».

Denna Thrasymachos' frimodigt maktfilosofiska och i grunden rättsnihilistiska lära återvänder sedan med jämna mellanrum i den mänskliga tankens historia. Den ligger bakom läran om samhällskontraktet. Den reser taggar och borst hos Thomas Hobbes. Den förnyas av Bernard Mandeville, i »Bifabeln». Den återkommer i bländande litterär utstyrsel hos Friedrich Nietzsche. Och för så vitt det gäller endast den *faktiska*, empiriskt förverkligade moralen, omfattas den även av Joad själv. Med fördel kan den enligt hans mening utsträckas också till religionen. Gudomen själv, påpekar hans text, framstår som det hittills mest verk-samma instrumentet, då det gäller att »trygga iakttagandet av en vandel, gagnelig för den starkare». Åtminstone håller detta streck »i fråga om det stora flertalet av de gudar, som ha figurerat i historien». Hos en makteyniker som Napoleon står därför att läsa, att man måste sörja för, att kyrkogolven hållas tillgängliga för envar och att det icke får kosta fattiglappen många slantar att få böner lästa vid sin grav. För sitt personliga vidkommande är professor Joad även övertygad om, att kristendomens världssuccé till en del beror på dess överlägsenhet i detta avseende. »Den förhärmligar svagheten», skriver han, »och känner medlidande med misslyckandet; dess himmel förbehålles åt den undergivne och försagde; dess helvete åt den härsklystne och den övermodige.» Med utnyttjande av mera tidsenliga kulisser och av slumkvarterens requisita framföres tanken ytterligare så: »Alldeles som den människovänlige fabriksägaren bryter den revolutionära udden av fattigdomen genom att utdela kol och filter till offren för en svårartad industriell kris, på samma sätt befordrar prästen undergivenheten genom att inskräpa måttlighetens, saktmodets, osjälviskhetens, rättskaffenhetens och förnöjsamhetens plikter. Dessa dygder skapa goda arbetare och välbärgade arbetsgivare.» Men därför utgår religionens budskap, menar Joad, ej heller *till*, utan *från* den rike! Det uttalar, vad som är fördelaktigt

och önskvärt ur det besuttna fåtalets synpunkter. — Vem föranledes icke här att tänka på bestämda ställen hos Friedrich Nietzsche, med vars moralteorier professor Joads i många stycken visa sig befryndade? Å andra sidan tillgodogöra de sig uttryckligen ur-versionen av denna intresselära, sådan den utan hämningar förkunnas av vältalaren Thrasymachos i hans filosofiska envig med Sokrates. Man står inför en ny variant av det mera än tvåtusenåriga temat.

Emellertid rymmer enligt Joad denna maktfilosofiska fördelsteori en dubbel innebörd. I första hand bestämmer den flertalets moral såsom ett sådant välförhållande, som främjar de fås intressen. Detta anger dess mest handgripliga mening. I andra hand tillförsäkrar den detta framgångsrika fåtal det sociala anseende och goda rykte, som allmänt aktas som dygdens belöning. I framgången ser också lycksökaren Thrasymachos värdekriteriet par excellence. Så till vida framstår detta brushuvud från Politeias 1:a bok som den mest eldige bekännaren av den åskådning, vilken inom svensk filosofi av Hans Larsson betecknats och bekämpats som fortunatism. Eller som Joad kort och frappant formulerar samma princip: »patrioten» är rebellen, som lyckas, »rebellen» patrioten, som misslyckas. Det blir i båda fallen *Fortuna*, utgångens nyckfulla gudinna, som bestämmer vedermålet och dömer den ene till segerkransen, den andre till hjulet.

Ifall nu annars satsen, att »rättvisan» alltid hävdar den »starkares» fördel, ger oss den mest pålitliga och uttömmande förklaringen av, vad som faktiskt bland människor gäller som »moral», så forma sig enligt Joad följande frågor:

Hur tillämpas denna Thrasymachos' princip för närvarande?

Hur *skall* den efter all sannolikhet tillämpas under det skede, som förestår? och:

Vem är i ett modernt samhälle den »starkare»?

Besvaras den sista frågan först, lyder beskedet: den »starkare» är i ett nutida demokratiskt samhälle alltid hopen — »the man in the street», tagen kollektivt. Eller, som saken också kan uttryckas: den »starkare» är i en demokrati den sammansvetsade massan av de *svagare*!

I denna tillspetsning erinrar satsen oss omedelbart om ett berömt replikskifte i Platons dialog Gorgias. Ty detta var sofistlärningen Kallikles' nödtvungna medgivande till den försåtligt

spörjande Sokrates, liksom det senare blev Nietzsches välbekanta kamptes, i »Zur Genealogie der Moral».

Även professor Joad godtager svaret. »Moralen», liksom »rätt-visan», utgör de individuellt svagares men kollektivt starkares påfund i akt och mening att avhända den individuellt starkare det överskott av livets goda, som hans överlägsna fallenheter av naturen voro ägnade att inbringa honom. Därav följer, för Joad som för Kallikles, att vad *vi* beteckna som »hjordmoral», väsentligen bör tolkas som de individuellt svagares självförsvar, dikterat endels av fruktan, endels av avund. Ädlare äro ej denna »morals» rötter!

Men sådana som trädets rötter, visa sig i detta fall även frukterna. Ty ur denna avund framväxer en typisk rönnbärsmoral. Vad man icke med egen kraft, charm, begåvning mäktar uppnå, det blir nu, liksom rönnbärsklasarna för rävtungan, förbjudna, bittra, osmakliga lockbeten. Hjordmoralen blir övervägande en *förbudens* moral, vilken förskaffar sig efterlevnad genom klander — och klander, spelande i skilda register.

Där är då de *äldres* klander av de yngre: ett tema, som genomgår alla tider. Ett missgrepp, begånget av alla samfund, ser författaren i detta sammanhang också däri, att de anförtrott ledningen av sina angelägenheter just åt dessa »äldre». »Äldringar», förklarar han, »äro av naturen mera hämndlystna, obalanserade till lynnet, illvilliga och trångsynta än yngre. De äro snara att förkasta, och ogilla flera ting än de gilla.» Karaktärsporträttet är allt annat än snarfagert. Och huru *styra* dessa gråskägg? Såhär: de »förtala det folk, de förtrycka, predika för det folk, de utnyttja, och undervisa det folk, de föra bakom ljuset.» Än mera: de »stifta lagar, vilka de icke känna sig frestade att bryta emot, och ställa om krig, i vilka de icke ha för avsikt att delta.» — Så fränstötande te sig för denne »rationalist» gubbstyrets avigsidor.

Jämsides med denna de äldres grinighet mot de yngre frodas inom »hjorden» en naturlig antipati mot de enstaka överlägset utrustade medmänniskorna. På dem ser man med särskilt sneda, misstänksamma blickar. Ty med dem kan det aldrig stå rätt till! En sådan förolämpande överlägsenhet kan endast tänkas vunnit på *dygdens* bekostnad. Därför älskar alldagsmänniskan att föreställa sig »tänkaren» som en själsfrånvarande toker, ur stånd att stoppa maten i munnen på sig, skriva ut checkar eller passa tåg-

tider; därför fråssar man i allsköns tisseltassel om geniala personers sedliga skavanker och snedsprång. »Moralen» framstår därmed som ett utslag av driften att lasta och nedsvärta dem, som visa sig i ena eller andra avseendet överlägsna. Så andligt ful och vindögd är den.

En erinran må vara på sin plats: då här ständigt talas om »moralen» — alltid inom anföringstecken —, avses icke den *ideala* och förnuftiga handlingsnormen utan allenast den *bestående*, positiva moralen, sådan denna frodas i samhället och genomsyrar alla dess yttringar och värderingar. Enligt Joad utgör denna faktiska samfunds- och indignationsmoral »hjordens» säregna utflöde, »the special emanation of the herd». Och eftersom massan, »hjorden», ständigt förblir sig lik, skiftar »moralen» mest på ytan. Efter allt att döma finnas endast obetydliga skillnader mellan det forntida Babylons och det nutida Claphams folkmassor; ett ingenium som Albert Einsteins skiljer sig däremot i väsentliga stycken från en Arkimedes'. Den andliga utvecklingen förlöper alltid över individualiteterna och undantagen. Så till vida är Joad ej blott »rationalist» utan därtill intelligensaristokrat av renaste vatten.

Hjordmoralen härflyter emellertid även ur andra källor än de »äldres» avoghet mot de yngre och de slätstruknas gentemot de utomordentlige. En sådan är strävandet efter likformighet.

För att känna sig fullt trygg och bärgad måste nämligen »hjorden» veta, hur den enskilde borgaren kommer att skicka sig i vissa kritiska lägen. Härtill kräves »uniformity» — *likriktning*, som den dagsaktuella beteckningen lyder. I ett demokratiskt samfund av tidsenlig, västeuropeisk typ visar sig »hjorden» både mäktigare och lättare uppviglad än under någon föregående historisk period. Vikten av likformighet betonas följligen starkare; de andliga korrektionsmedel, varöver hjorden förfogar, sätter den tillika i stånd att låta tredskande erfara trycket av dess ogillande desto obönhörligare. Paradfallet är här visserligen Amerika; denna kontinent har enligt Joad alstrat »the most congested and the most powerful herd on record». Men Nya Världen ligger i dessa avseenden endast en hästlängd före utvecklingen av hjordmoralen i Hans Majestäts England. Amerika av i dag ger oss en bild av Storbritannien av i morgon.

Hur torde alltså utvecklingen i detta senare land gestalta sig?

Enligt Joad såhär: »Heta och ständigt hetare bad, större och

ständigt större hotell, snabbare och alltjämt snabbare fordon, golfpartier spelade av ständigt pussigare och mera vulgära män, samt knähundar burna av alltmera välnärda och vulgära kvinnor, cocktails och vitsigheter, psykoanalys och helbrägdagörelse genom tro, gangsterlitteratur och sportsensationer, uppburna och hållna vid makt av en illiterat styrande klass, redo att låta imponera på sig av första bästa kvaacksalvare eller charlatan, vilken kan övertala den att intressera sig för vad den inbillar sig vara dess själ, sådan är den troliga utvecklingen av bourgeoisiecivilisationen i England.» — För en kulturälskare och rationalist ett lika tröstlöst som äckelfyllt perspektiv! Och med de ändrade samhällsförhållandena ändras och förskjutes även »moralen». En ny »överklass» betyder alltid en ny »moral», så sant som »moralen» enligt Joad och Thrasymachos alltid uttrycker den »starkares» intressen. Men »the stronger» äro numera affärsmännen. Dessa bli därför de tongivande även i moraliska ting. Besinnas detta, förstår man bättre den omständigheten, att den härskande hjordmoralen bestraffar våld mot egendom betydligt strängare än våld mot person. En man får sex månaders fängelse för stöld av ett diamantarmband, mot endast sex dagar för handgripligheter mot sin hustru. Och ifall kärlekshandel med nästans maka alltjämt i England aktas som höjden av osedlighet, beror även detta på, att saken betraktas som en förgrivelse mot annans egendom. Sakvärdena gälla förmer är personvärdena.

Till bokens huvudtema hänför sig ytterligare den iakttagelsen, att samfälligheter, vari *genomsnittsmänniskan* förunnats rollen som »the stronger», alltid utmärkt sig för sina puritanska tänkesätt och sedlig strävhet. Så också nu. I synnerhet gäller detta de erotiska och sexuella förhållandena. Promiskuitet har aldrig fördragits inom medelklassen; snarare har den då varit tåld av överklassen och den forna aristokratien. Och om i samhällstyper, där medelklassen varit tongivande, ej *ännu* strängare åtgärder vidtagits mot skörlevnad och annan erotisk vidlyftighet än faktiskt skett, så härledde sig detta, fortfarande enligt Joad, uteslutande av den hos genomsnittsborgaren djupt rotade övertygelsen, att *försynen* nogsammt skulle straffa syndaren, utan den borgerliga överhetens mellankomst, samt grundligare. Men denna övertygelse har numera fördunstat. »I varje fall är det säkrare att icke taga några risker och att sörja för, att syndare skola i denna

världen utstå den bestraffning, som outgrundligheten hos Guds rådslag kunde tillställa dem att fritagas från i nästa.»

Sålunda talar och tänker, på medelklassens vägnar, C. E. M. Joad, och skalken i ögat undgår väl ingen! Det är hans personliga art: det försåtliga, återhållna gycklet. Men teorien som sådan är allvarligt menad. Överhuvud förutspår den brittiske sedekritikern — och ej blott på erotikens område utan i alla riktningar — »a revival of Puritanism expressing itself in a new robustness and acerbity in the moral sense of the herd». Ljusare äro ej morgondagens färger. Men jämsides med denna hårdnande, till tänderna väpnade medelklassmoral skall även hyckleriet och skrymtaktigheten tilltaga. Det mått av »frihet», som framgent kan komma att finnas, måste skyndsammast söka skydd under denna påtvungna och nesliga förklädnad. För svällda segel synes man också avlägsna sig från den tidigare liberalismens och individualismens landmärken och stävar man ut i riktning mot ett statens och samhällets allt starkare herravälde över den enskilde, i handel och vandel, i tankar och önskningsar. Utvecklingen synes leda käpprakt fram mot en »hjordens» terror över statsborgarna; en terror, där varje fri personlighetsdaning och varje okvald åsiktsbildning är på förhand omöjliggjord och uppfattas som förberedelse till högförräderi.

Sådana tedde sig, i några grunddrag, de förutsägelser, professor Joad vedervågade i första upplagan av sitt arbete (»Thrasymachos», 1924). Då han tolv år senare — i »The Future of Morals» — blickar tillbaka, finner han sig blott alltför sannspådd. På mindre än ett decennium har hans profetia gått i fullbordan, och det under de mest skrämmande former. »Grässtrået» har sannerligen i detta fall icke narrats. Det skälvde för det tillkommandes luftdrag.

I en punkt misstog sig dock författaren beträffande den återgång till hjordmoralen, som hans »Thrasymachos» förutsade, nämligen i fråga om »vinnaren av loppet». Detta vanns sålunda ingalunda av Amerika, med England som »god andre». Mot förmodan hemfördes segern av Centraleuropa med nationalismens Tyskland, fascismens Italien och kommunismens Ryssland i hård inbördes tävlan. Framför allt föll på Tredje Rikets lott att ställa under bengalisk belysning retorn Thrasymachos, Bernard Mandevilles och hans egen teori om »moralen» som uttryck för den starkares

intressen. Han väntade sig en *puritanismens* renässans och motsåg den med olust. Han fick *hakkorsmentaliteten* och den »blodiga objektiviteten» (Hitlerord i ett manifest från 1932). I de unga, blint troende och blint lydande nazistgardena ser den brittiske tänkaren utvecklingshämningar, »relapsed primitives», och i deras militäriskt åtstramade, dystra patos en andlig attityd, som på olika sätt stiliserad återfinnes inom fascismens och kommunismens tvångsvärldar.

Även inom det egna folket gör författaren iakttagelser pekande i samma riktning. Fenomenet är mondialt. Det anger tidens puls. Ur en synpunkt ter det sig närmast som politiskt. Ur en annan synpunkt erbjuder det likheter med en religiös strömkantring. Man kan peka på Buchmanismen. Man kan hänvisa till massflykten av s. k. »intellektuella» till den romersk-katolska kyrkans sköte. Hos den »studerande ungdomen» förmärkes samtidigt en böjelse att utan vidare taga för gott, vad man lär den, och en tilltagande oförmåga att själv ställa sig frågor, själv uppleva problem. Verkningarna sträcka sig ända ut till konversationen. Dess ädla konst är utdöd. I stället för att utbyta idéer och beredvilligt diskutera för och emot, trumpetar man ut övertygelse. Det intellektuella livet har blivit nyansfattigare. Men mera än så: »The dogmas, masquerading as convictions, engender a novel enthusiasm.» Och detta är värre. Det är samma skådespel, som en Nicolai Berdjajevs, den ryske mystikern och frihetsaposteln, iakttagit hos den ungdom, som fostrats under Hammaren och Skärran. På samma gång anmäler sig en ny, förgrovd typ av hjärnor. *Att det härvid är fråga om en tvärbrant sänkning av den intellektuella världsnivån i samband med de inträdda förskjutningarna i samhällslagren*, är Joad nogsam på det klara med. Buren av den lägre medelklassens och de tilltagsna medelmåttornas livssyn bultar denna nya världsmentalitet alltmera pekande på i de gamla kulturstaterna. En lika trångsynt som hård för puritanism står för dörren.

För en »medelålders rationalist» som C. E. M. Joad hänger i närvarande stund *detta* som det stora hotet över världen.

Frågar man sig, var den Joad'ska tanken om ett organiskt samband mellan hjordmoral, avund, bestraffningsdrift och puritanism har sina närmaste förebilder, så torde man ha skäl att — utom Friedrich Nietzsche, vars fadderskap här synes oomtvistligt —

nämna en sociolog som Max Weber och en etiker som Max Scheler; den senare har i en uppmärksam studie, »Das Resentiment im Aufbau der Moralen» (1912—1914; 1923) fattat detta samband i sikte. Senast gjorde den danske sociologen Svend Rannulf frågan till föremål för en historiskt ingående dokumenterad undersökning av värde (»Moral Indignation and Middle Class Psychology», Köpenhamn 1938). Såvitt känt, är detta det enda mera energiska försöket att verkligen påvisa en korrelation mellan klassavund, indignation och straffskala; man hade endast kunnat önska, att dess resultat hade förelegat, då Joad reviderade sin bok; det hade givit den starkare empirisk ryggrad.

Vid sidan av dylika verk må den nutida mass- och grupp-psykologiens landvinningar icke förgätas; även de skymta i Joads bok. Skillnaden är närmast den, att vad som av de sociologiska och masspsykologiska författarna framlägges i den vetenskapliga undersökningens tyngre form, det möter hos en skribent som Joad i den kvicka iakttagelsens och den okynniga samhällskritikens uppskörtade dräkt.

Möjligen kunde en eller annan allvarsnatur finna detta stötande och vilja mana den flinke britten till ordningen med diktarordets:

»Honte à qui peut chanter,
pendant que Rome brûle —»

Men om han försmår att lamentera, beror detta antagligen på, att han aktar allt sådant som förspild tid inför vad som numera står på dagordningen. Bättre att öva spänstig, oavlätlig kritik, om så skall vara: i löjets tecken — ty även löjet kan döda! I varje fall är det i stånd att visa hän på blottorna och den andliga otympligheten hos dem, som nu löpa till storms mot vettet och dess fåtaliga vårdare i en förbistrad värld.

Det är även att beklaga, att det ej framkommer mera av denna på en gång salta och glada polemik i tidens stora angelägenhet. Den är inte nämnvärt folksäll. Den är inte rädd för att förarga. Den skonar varken »medelklass» eller »överklass» — och minst, i varje fall, den förra. Snarast ljuder dess appell som en muntert gäckande säckpipsmusik ur tidsdunklet. Även om Jerikos murar ingalunda falla för dylika drillska toner, så liva de lusten att stå det onda emot. De ge en välkommen påminnelse om, att förnuftet *lever* och att en av dess vaktposter, trots tidens andliga mörklägningar och dimbildningar, behållit sikten klar.